

ну Хмельницькому. Щоб зміцнити цей союз, дочка господаря В. Лупу Роксанда заручилася з Тимошем — сином українського гетьмана.

Але після перемоги поляків у битві під Берестечком Василь Лупу вирішив відмовитись від своїх зобов'язань. Тоді в 1652 р. Богдан Хмельницький організував другий похід на Молдавію. Було відновлено союзницьку угоду. Відбувся шлюб Тимоша і Роксанди. Незабаром великий логофет господаря Василя Лупу — Георге Штефан, спираючись на допомогу валаського господаря Матея Басараба і трансільванського князя Дьєрдя Ракоці II, влаштував заколот проти свого князя. Василь Лупу був змушений тікати спочатку до Хотина, а потім — Кам'янця. Він звернувся до Богдана Хмельницького з проханням надати йому допомогу. Український гетьман направив восьмитисячне військо на чолі з Тимошем Хмельницьким. Козацькі загони перемогли військо Георге Штефана та його спільників, що втричі переважало їхню кількість, і повернули Василю Лупу молдавський престол.

Скориставшись присутністю козаків, Лупу вирішив помститись своєму давньому супернику Матею Басарабу, бо той допоміг Георге Штефану. Об'єднаний похід козаків і молдавського війська очолив Тиміш Хмельницький. Проте він завершився невдало: у Валахії в битві біля потоку Фінта переміг князь Матей Басараб.

Через деякий час Георге Штефан, одержавши нові підкріплення від Матея Басараба та Ракоці II, знову виступив проти Василя Лупу. Той програв вирішальну битву й втік на Україну, де знову звернувся до Богдана Хмельницького з проханням допомогти йому. Цього разу Тиміш Хмельницький вирушив до Молдавії на чолі дев'ятитисячного війська. Завершився цей похід відомою Сучавською обороною 1653 р., під час якої Тиміш загинув.

Ось що можна коротенько сказати про хронологічні рамки й політичні умови, за яких відбувалися події в наведеному нижче уривкові з літопису Мирона Костіна. А починається він розповіддю про народ «козацький», його походження від давньоруських князів, причини Визвольної війни українського народу — такі, якими вони уявлялися і переповідалися серед польської шляхти, до якої належав тоді Мирон Костін.

Переклад здійснений з давньорумунської мови за двотомним виданням творів Мирона Костіна, що вийшло в Бухаресті у 1965 р.

Мирон Костін

Літопис землі Молдавії від господаря Аарона¹
в цей бік

ГЛАВА СІМНАДЦЯТА

1. Оскільки іноземні письменники, крім розповідей про свої справи, не забули згадати і про події в нашій Молдавській землі, і все, що відомо нам про діла в нашій країні, ми більше від них знаємо, то годиться й нам згадати про їхні часи, особливо розповісти про козацького гетьмана Хмеля, бо від

тих часів почалося й наше лихо, в якому перебуваємо ми на нашій землі до сьогодні, у жорстокі часи, і лише господь бог знає, чи ці часи й наш вік не переживуть.

2. То була першопричина злиднів і спустошення цих країв, початок падіння і занепаду Лясського королівства, розпорощення й запустіння козаків та й нашої землі згасання.

3. Але перед тим, як почнемо писати про повстання козаків на чолі з гетьманом Хмелем проти своїх володарів — ляхів, вважаємо за потрібне згадати взагалі про козаків, якого вони роду і звідки вони під цим ім'ям відомі, бо я чув, як багато хто питав про це їхнє ім'я, звідки воно. Чимало людей твердили, що їхнє ім'я «козак» ніби тягнеться від племені, що за річкою Волгою живе, а саме від казахів, але то все пустопорожні казки.

4. Козаки родом своїм — русичі, вони є залишками воїнів руських князів, що після того, як їх поневолили протягом тривалих років лясські королі, захопивши престол Русі — Київ, подалися вниз, розселилися по обох берегах Дніпра і жили під владою лясських королів, вільні від кріпацтва, життям воїнів, добуваючи собі вільний харч на Дніпрі — чи то мисливськими ловами, чи то рибальством аж до дніпровських порогів. Дніпро там має в трьох місцях пороги від природи, де вода спадає зі скель, що височіють з dna річки, до нижчого рівня. Ті місця жодний човен, крім козацьких, не пройде, та й їхні човни проходять з великою обережністю, а найчастіше їх волочать по суходолу, доки не минуть того місця. І так вони жили аж до правління короля Августа.

5. Той польський король, побачивши в козаках людей справедливого воїнського життя, узяв їх на платню і дав їм воєначальників, дозволивши вільно збиратися і воювати проти татар, будучи на варті королівства, бо надто вже й тоді набридали краям їхньої землі татари. І через їхню спритність, бо це були люди спритні й дикі, назвали їх козаками, дикими козами тощо, а може тому, що вони полюють на диких кіз в дніпрових луках. Таку назву має у ляхів частина їхнього війська, і досі найбільш спритні загони зветься козацькими загонами.

6. Пізніше польський король Штефан Баторій влаштував козакам нові порядки, дозволивши їм мати свого гетьмана, прапор, барабани, сурми й добровільно обирати свою старшину. Грамотами підтвердив дозвіл будувати човни для Чорного моря і встановив кількість реєстрових козаків, щоб було їх до сорока тисяч, і дозволив столицю мати на острові на Дніпрі, на ім'я Трехтемирів, де тепер є великий монастир і кілька дрібних церков. Отак після того, як раніше підупали руські князівства, виникло сто п'ятдесят років тому козацьке військо.

7. Від тих часів багато дошкуляли козаки Кримові й турецьким землям. Навіть Анатолія від них не врятувалася. Великі фортеці Синоп і Трепезунд вони брали кілька разів, а також дрібніші міста по той і по сей бік Чорного моря — Варну, Месемврію, Анхіалос, аж до Аїтоса і Правадії, всюди грабували. Вдарили вони й поблизу Царгорода в Єнікьї на Босфорі, тій протоці, якою Чорне море витікає в Біле під самим Царградом. Отак набридали вони Турецькому царству, що турки аж жалілися на грабунки козацькі в їхніх краях. Щоб не зіпсувати мир з царством турків, ляхи почали чинити великі утиски, не дозволяючи козакам виходити у море в походи, до яких вони звикли і з яких мали велику користь. З того козаки будували кам'яні церкви, монастирі, наприклад, монастир у Києві, який називають Архангельським і який стоїть і сьогодні з дуже великою середньою банею. Вся вона обкладена жовтомідними дошками, а зверху — золотом. Щоб зовсім

припинити їх ходіння на море, ляхи збудували на першому порозі Дніпра замок Кодак і тримали там дві тисячі німецьких стрільців з гарматами, щоб їх перепинити. Це викликало в козаків великий смуток, бо вони були людьми, що не знали іншого життя, крім військового. Через такі утиски повставали вони неодноразово проти ляхів — спочатку з гетьманом Наливайком, потім із Сулимою, пізніше з Кизимом, але їх розбивали ляські гетьмани. Через такий неспокій ляхи заборонили козакам гетьманство, натомість пославши їм двох панів комісарів, і ті комісари суд серед козаків чинили і ними керували. З часом інші їхні вільності ліквідували, так що козакові вже не було ніякої волі.

8. І так посилювалися утиски аж у дні короля Владислава. Той польський король Владислав, побачивши могутність свого королівства після стількох перемог над Москвою, був свідомий того, що його країна ніколи краще не жила. Про це добре говорить один учений: «*Si qui sunt in superiore valetudinis gradu, dum in eodem permanere non possunt, cadunt in deterius*», тобто «ті, хто стоять на найвищій сходинці драбини доблесті, не можуть там постійно перебувати й впадають у велику слабкість». Так трапляється з усіма царствами, коли вони досягають великої могутності, не маючи куди підніматися вище, падають і відступають назад, як сталося у нас на очах з Польським королівством.

9. Король Владислав з практики знав, хто такі турки. Ці знання дала йому Хотинська війна проти султана Османа, в якій брав він участь. Туди його відправив батько — король Жигмонт. Владислава намовили римський папа і венеціанці, пообіцявши йому й гроші (готівкою шороку) на платню дванадцяти тисячам війська. Зважаючи на те, що венеціанці почали воювати з турками на Криті, замислив польський король і собі сварку з турками. З такою метою зустрівся з німецьким цісарем у Братиславі, що в Сілезькій землі, яка межує з ляхами, і там домовився, що німець виділить йому дванадцять тисяч свого війська. Папа й цісар дали знати всім християнським королям, що польського короля християнство обрало генералом, тобто керівником війська проти турок.

10. Тоді спочатку Гішпанець виділив певну суму грошей від свого Неаполітанського королівства, бо Владислав доводився родичем не лише німецькому цісарю, а й королю Гіспанії, оскільки вони були дітьми племінниці німецького цісаря. Швед також пообіцяв шість тисяч війська, а московський цар — двадцять тисяч. Побачивши, що все готове, Владислав звернувся й до козаків, викликав до себе старого козака Барабаша та Хмеля, який тоді був військовим писарем. Коли Барабаш із Хмелем прибули до короля, він з ними часто таємно радився про підготовку до походу на Чорне море і за землі коло моря. І домовився з обома про всю підготовку, і призначив грамотою Барабаша гетьманом над козаками із прапором за старим звичаєм, а Хмелю доручив військово писарство. Дав він їм і трохи грошей на будівництво човнів та на інші потреби в поході. Та польського короля ошукали інші правителі, які обіцяли підтримати його рішення. І вже німецьке військо прибуло до Львова, а таємна божа мисль змінила людські плани, бо не було дозволу сейму, а за звичаєм королівства саме сейм має вирішити спільно і про видатки, і про виступ у похід. На сеймі ляхи виступили проти короля, запитуючи його, які в нього причини для сварки з турками. Нагадали йому і про небезпеку, в якій опинився його дід під Варною, і звинувачували в тому, що він впустив чуже військо до країни без їхнього дозволу, а якщо іноземні країни відмовляться допомагати, тоді війну поведуть далі самі поляки. Але сталося те, що в ті дні помер їхній зна-

менитий гетьман Конецпольський. І от готовий до походу король попросив у своєї шляхти дозволу на виступ проти турок за власний кошт і з чужим військом. Тоді всі в один голос закричали, що як тільки він перетне кордон, вони оберуть собі іншого короля. Таким чином, усі прагнення короля вони намагалися пустити на вітер.

11. Подейкують і досі в Польській країні, ніби король, побачивши, що шляхта проти нього, їй на зло намовив козаків повстати. Я тоді був у Барі, ходив там до школи, коли через Бар проїздив великий канцлер Оссолінський, дуже розумна голова й улюбленець короля. Він повертався з Києва, куди їздив нібито через хворобу ніг до святих мощів. З Києва він виїжджав у деякі козацькі міста, а, повертаючись, заїхав і до Бара, де був штаб гетьмана. Після Конецпольського великим гетьманом став Микола Потоцький. Канцлер бенкетував днів зо три з гетьманом, а люди подейкували, що й не пригадають, коли було таке, щоб сам канцлер приїхав на Україну. Чи воно справді так, що він їздив з таким дорученням, не знаю. Але пишу про те, що сам на власні очі бачив.

12. Хоча чужі війська повернулися додому після того, як припинилася підготовка короля і розвіявся його задум, козаки діло своє знали і за королівські гроші завзято будували човни, готуючись до морського походу. Про підготовку козаків дізнався гетьман Потоцький і написав тоді Барабашеві, аби припинити це діло, нагадавши йому про муки Павлюка й Сулими. Барабаш, людина стара, побачивши лист гетьмана, загальмував роботи, враховуючи можливі наслідки. Але Хміль підмовляв і Барабаша, і інших полковників не припиняти роботи, аж поки гетьмани Потоцький і Калиновський не прислали людей, які спалили всі човни, багато з яких були вже готові до спуску на воду. Тоді почали надходити до гетьманів скарги від лясських старост на писаря Хмеля.

13. Мав Хміль біля Чигирина хутір, подарований королем. Там на хуторі він побудував і церкву, навколо якої селилися люди. Так створилася слобода Суботів за милю від Чигирина на річці Тясмин. Старостою Чигирина був хорунжий Конецпольський, син гетьмана Конецпольського. Його справник на ім'я Чаплинський постійно скаржився своєму начальнику на писаря Хмеля через ту слободу Суботів. Він казав: «Навіщо мужикові тримати містечко?». Трапилося старості Чигирина хорунжому Конецпольському йти з військом на Ор², де захопив багато полонених та ще й пограбував по дорозі ногайців і повернувся назад до Чигирина. Через кілька днів після повернення з походу він, за доносом Чаплинського, ув'язнив Хмеля, відібравши в нього хутір, вищезгаданий Суботів. Віддав він його на розсуд Чаплинського. Хмель тоді врятував один старий поляк із слуг Конецпольського на ім'я Зацвіліговський, бо його тоді вже до стінки поставили, щоб убити. Врятувавшись від смерті завдяки заступництву Зацвіліговського, Хмель, коли хорунжий, син Конецпольського, вийшов з Чигирина, не витримав і сказав: «Забрав у мене Чаплинський Суботів і все, що я мав, але шаблі не забрав». І через кілька днів, залишивши Чигирин, він перейшов Дніпро, прямуючи в Переяславський край. Дізнавшись про це, лясські гетьмани написали переяславському полковнику, щоб піймали Хмеля. Та, оскільки переяславський полковник був його другом, він його відпустив. Отож, не знайшовши собі місця й за Дніпром, Хмель врятувався у запорозьких козаків, а звідти, довго не затримуючись, пішов у Крим до хана і сказав тому такі слова:

14. «Ніхто краще Криму не знає, скільки й як ми послужили Польському королівству. З нашою допомогою ляхи розширили свої кордони. На нас

спираючись, вони можуть з байдужістю ставитись до інших держав. Сподіваючись на нашу підтримку, вони готуються до походу на Турецьке царство, замисливши відібрати Крим у турків. Яке ж добро і які вільності мають від них козаки? У Кримських рабів життя краще. Згадай же, ясно-вельможний хане, нашу службу твоєму дідові Шаан-Гірею. Не відштовхуй від себе великих і на весь світ знаменитих перемог, не зрїкайся добра і користі, що незабаром через нас припливуть до твоїх рук. Не дозволяй зміцнюватись твоєму недругові й утискувачу наших вільностей — ляхові. Чи не бачите ви, що й на вас почали ляхи наступати? Степами між Дніпром і Дністром їхні загони володіють. Буджак мало не щодня їхні люди грабують. Хорунжий Конєцпольський у ці дні аж до Ору пройшов. Та це лише початок. Ось королівські грамоти. Читайте, що тут написано: щоб ми вдарили на Крим і захопили море. А якщо ти, хане, маєш сумнів і віри мені не ймеш, сина свого заложником у твоєму палаці залишаю».

15. Довго сумнівався хан у цих словах Хмеля і міркував, що може вийти з такого посольства. У Хмеля були королівські грамоти, писані у Варшаві до Барабаша й до нього самого під час підготовки походу проти турків, грамоти, що їх Хміль викрав у Барабаша. Та не погоджувався хан. Тоді Тугай-Бей, який був тоді орським беєм, узяв усе на себе і сказав ханові: «Поясниш, що без твоєї на те волі виступили якісь ногайці». Отак Хміль зав'язав із ханом союз і вирушив разом з Тугай-Беєм, в орді якого було близько семи тисяч відбірних воїнів.

16. Польський гетьман Потоцький, зрозумівши, що Хміль утік на Пороги, і дізнавшись про заворушення, які почали помічатися серед козаків, вирушив з Бара до Черкас на Дніпрі разом з другим гетьманом Калиновським, доки козаки не зібралися всі разом. Йому належать такі слова: «Гадюку слід убити до того, як вона підніме голову з трави». Його застала сувора зима, і він не зміг вийти своєчасно з військом, а перезимував на Дніпрі в землях черкаських і канівських аж до самої весни. Як тільки настала весна, гетьмани відібрали із свого восьмитисячного війська три тисячі й на чолі із сином Потоцького — Стефаном послали суходолом. Крім того, тисячу німців та ще три тисячі козаків з дніпровських міст на чолі з Барабашем відправили на човнах Дніпром до порогів, щоб примусити запорожців видати Хмеля, в якого тепер було вісім тисяч козаків та ще сім тисяч татар Тугай-Бея.

17. Хміль з Тугай-Беєм, побачивши, що Стефан Потоцький іде на них з невеликим військом, вирішили вдарити спочатку по тих, що були на суші. Так і зробили. В одному місці, що зветься Жовта Вода, дали битву ляхам, кількість яких була набагато менша і які віддалилися від своїх основних сил. Татарська кіннота і козацька піхота з мушкетами оточили їх. Ляхи відразу піддалися, і все військо їхнє спішилося, щоб захиститись від нападу. Битва тривала недовго, оскільки нападаючих було в п'ять разів більше, ніж обложених. Усе те польське військо і сам Стефан Потоцький, а ще Сапіга, Балабан, які були серед старшини, розтанули в тому степу. Поранений Стефан Потоцький загинув у цій війні, а Сапіга й Балабан потрапили як раби до татар.

18. Польські гетьмани, дізнавшись про загрозований стан свого тритисячного війська, а особливо Потоцький, який турбувався про сина, вирушили на допомогу з тими п'ятьма тисячами людей, які в них ще залишилися. Другого дня — як вийшли у степ — їх зустріла звістка від воїнів, що врятувалися втечею, про розгром їхнього війська і загибель Стефана Потоцького. Усвідомивши силу Хмеля, до якого з усіх островів тепер сходяться козаки,

мов жиди до месії, рахуючи ще й татар, вони вирішили повернути назад. Хміль знав, що сили гетьманів слабкі (та й сам він осмілів після першої перемоги). Тож одразу почав переслідувати польське військо й біля одного міста, яке називають Корсунь, наздогнав гетьманів. Йому на допомогу рушили всі козацькі міста: одні приєдналися до війська Хмеля, а інші переймали проходи й перекопали шляхи у вузьких місцях. Велика небезпека чатувала й на це військо гетьманів, і мало ляхів змогло врятуватися. Обидва гетьмани були взяті в полон (а ще Синявський та інша старшина). Піхоту, яка не потрапила до татарських рук, усю винищили селяни.

19. А військо, відправлене по Дніпру, дізнавшись про загибель сухопутного війська разом із Стефаном Потоцьким, повстало проти нещасного Барабаша, їхнього ватажка. Барабаш був старим і знаменитим козаком. І дивовижна річ — німці з козаками домовились, але ж то були німці тільки на ім'я, а самі всі були козацького роду. Прив'язали камінь на шию Барабашеві й кинули його в Дніпро, а за ним і всю німецьку старшину. Потім всі пішли до Хмеля і вклонилися йому.

20. Нехай тепер ляхи пишуть, яка пожежа на весь світ з цієї іскри спалахнула, скільки пролилося крові, скільки розорено земель, який підрив влади Польського королівства стався, скільки великих незавойовних замків розвалено, скільки рабів і полонених християн до поганських рук потрапило. А ми повернемося до наших справ. Якщо хтось буде мене хулити за цей відступ, мовляв, цей літопис більше згадує про чужі справи, ніж про місцеві, то я його зробив навмисне, щоб краще зрозуміти події, які відбувалися в нашій землі. І нехай усі знають, що на нашій землі, оскільки вона не така вже й велика, нічого не робилося саме по собі, без зіткнення з іншим землями.

21. Здригнулися тоді всі навколишні землі від несподіваного бентеження Ляського королівства. Однак наша земля, користуючись щастям, керівництвом і славою знаменитого правління господаря Василя³, ще кілька років після того, як повстав Хміль, перебувала у спокої. Аж ось розпочався убиток землі, коли з Польщі поверталися з полоном татари. Тоді буджацькі і частина кримських татар на зворотному шляху пішли через Молдавію. А такого не буває, щоб військо, що проходить, чогось не попусувало. Прибігли жителі долини Прута та інших ближніх долин до господаря Василя із скаргою, волаючи, що їх грабують татари і толочать ниви. Одного разу, коли господар Василь сидів веселий за столом, люди поскаржились, що татари знову плюндрують землю. Тоді господар, отакий веселий, як сидів за столом, покликав негайно капітанів і звелів їм вирушати на бій з татарами за здобич, узявши з собою добровольців з міщан та слуг боярських. Капітани відразу ж підкорилися наказові (а народ молдавський за своєю вдачею охочий до здобичі). Отож, хто як зміг добув собі коня (в місті тоді було багато різного люду і слуг боярських). Уся ця юрба вдарила зненацька по татарах, які на це зовсім не сподівалися.

22. Орда тоді спинилась у селі Братуляни, біля Резини. Татари були обтяжені рабами й полоненими з лясської землі. Наші напали на них зненацька. Загибло тоді дуже багато татарви. Наші відбили у них і здобич, і рабів. Лише втечею на Буджак вони змогли врятуватись з того казана, але й після того в багатьох місцях їм наші перетинали шлях в Лапушнянському повіті.

23. Бояри, які нагодилися бути на тому обіді, особливо Катарджі, дуже наполягали, щоб поспіхом не чинити нічого ще й за розрахунком, зробленим за бенкетним столом. Але чому належало бути того дуже важко

уникнути. Добравшись до Буджака, татари відразу через свою старшину дали знати хану, як несподівано напали на них молдавани: саме тоді, коли вони проїжджали. Відібрали в них стільки полону і стільки бранців. І хан, і вся кримська старшина сповнилася ворожнечі. Та й відважними вони стали тоді після перемог над ляхами. Вони повідомили султана, що господар Василь і разом з ним уся Молдавія — зрадники. А турки дуже не довіряли господарям цих земель, бо вони вже досить довго там правили. Отож, одразу турки за такий вчинок дозволили ханові вільно грабувати молдавську землю.

24. Господар Василь після цієї події дуже стерігся і султана, і хана. Але обидва двори його ошукали, особливо візир хана Сефер Кази-ага. Він так заспокоїв листами й лагідними словами господаря Василя, ніби й в гадці не має ані хан, ані їхня старшина помститися за страждання, які зазнали татари на нашій землі. Однак прихована ворожнеча ще більше лиха приносить.

25. Року 7158 Крим вирішив відплатити за втрати, що їхні орди зазнали від господаря Василя в Братулянах, і вкоротити його зухвальство. Вони відправили калгу султана з військом поширити чутки, ніби готується похід на Московську землю. Хан й повідомив Хмеля, щоб той готувався до походу на господаря Василя. А коли прийшов калга султан, то Хміль з усім військом уже був готовий до походу. Обидва війська у великій таємниці рушили до Дністра, там розділилися порівну, змішавши татарське військо з козацьким. Одних направили прямо від Сороки до Сучави, а інших — на Оргеїв і Лапушну. Не можна описати той грабіж країни, який був лише трохи меншим, ніж пограбування Молдавії за часів господаря Івонії⁴.

26. Нічого про це не знав господар Василь, засідаючи з боярською радою. Аж ось одна за одною надійшли звістки, що татари грабують країну. Лише тепер він побачив, до чого призвело рішення, прийняте на бенкеті, і як марно було покладатися на листи Сефера Кази-аги.

27. Та частина війська, яка попрямувала до Сучави, захопила землі Сороки, Ясський повіт до самої столиці, Хотин, Дорогой, Гирлеу, Чернівці до самого Сучавського замку, а фланги цього війська дійшли аж у гори. Логофет⁵ Гаврилаш і ще кілька бояр встигли замкнутись у Сучавському замку, а від татарви і козаків відкупилися грішми. Селян же всіх удома позаставали з худобою, з табунами, яких тоді було повно в Молдавії. Здобичі й ясиру взяли без ліку. Цілі боярські роди потрапили в полон. Тоді захопили дружину стольника⁶ Мирона Чоголі з дочкою, які з рабства так і не повернулися. У Чернівцях загинув Мургулець Штефан, наш знаменитий при дворі земляк. Татари села й міста з великою злістю попалили й сплюндрували.

28. Друге військо вдарило на Оргеїв, Лапушну і Фелчіу аж до Прута. Тоді в ясир потрапив рід житничера⁷ Стурдзи, якому пізніше довелося бути великим скарбничим, та ще багато інших славетних домів повели у рабство. Проте Тігецьким кодрам у Фелчіу татари не змогли заподіяти великої шкоди, бо люди відразу подалися до свого лісу Тігеч, де не такі високі й численні дерева, зате він заріс густими чагарниками і весь порізаний ярами. Отак і врятувалися там тігечани, і нічого не змогли з ними зробити татари.

29. Сам калга султан з кошами і гетьман Хміль з табору від Сороки попрямували на Цуцору, де султан і татари спішилися. Хміль з козаками зупинився на Владнику.

30. Господар Василь був заклопотаний і наляканий, бо татари відбирали табуни і коней аж до самої столиці. Він направив свою дружину разом з бо-

ярськими родинами лісами через Копотешти до Нямецької фортеці. Але й сам недовго тримався на престолі, переїхав з Ясс на лісові галявини, що звуться Кодрами Капотештів, залишивши при дворі для захисту небагатьох найманих воїнів-дарабанів. Останні, побачивши, що татар щогодини більшає, а разом з ними й козаків, вночі кинули двір напризволяще. І тоді спалили все місто. Тільки де-не-де залишалися крамнички. Господарський двір, боярські дома і все місто за невеликий час перетворилися на попіл, але монастирі всі збереглися, бо козаки відмовилися на них нападати. Цього не велів їм робити гетьман Хміль. Самі ж татари нічого не змогли вдіяти. Крім того, за монастирськими стінами були люди з мушкетами. Тільки в монастирі Трьох святих народу, що був там, загрожувала небезпека, бо від пожежі в місті спалахнув і він. Окремі люди від страшної спеки й страху перед вогнем спробували вискочити через ту хвіртку в стіні, що веде до ставка, але татари багатьох взяли в ясир. Чимало людей втопилося у ставку, злякавшись рабства.

31. Коли султан і гетьман Хміль з'ясували, що господар Василь утік, направив тоді султан свого мирзу до Василя запитати, чому він покинув престол (хіба таке запитання в ті часи не могло бути жартом?). Господар Василь дав гарні подарунки татарві і відправив від себе до султана своїх бояр — ворника⁸ Нижньої землі⁹ Гіку, а до Хмеля — великого спафарія¹⁰ Чоголю. Вони провели переговори із султаном, які коштували чималих втрат. Відтоді господар Василь був зобов'язаний щорічно давати султанам великі гроші й кабаницю¹¹ та... (пропуск в оригіналі — *перек.*) гаманців. А гетьман Хміль до того часу ще й замислив породичатися з господарем Василем і раніше через бояр сім'ї Чоголя сватав Роксанду — дочку господаря. От і намагався господар Василь влаштувати заручини своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс подарунки і йому.

32. Через кілька днів і султан, і Хміль вирушили з Цуцори до своїх місць, а країна лишилася пограбованою; багато земель було спустошено й позбавлено свого попереднього достатку. По тому повернувся господар Василь з лісу до столиці. Під час цих подій помер великий логофет¹² Тодешко. Господар Василь поскаржився Порті на татар за сплюндрування країни, але користі ніякої від того не мав. Дарабани під час втечі господаря Василя з престолу готові були пограбувати господарські вози. Повернувшись на престол, він удав, що влаштовує їм огляд. За його велінням, німці, що були в нього, приготували мушкети й спочатку відібрали в дарабанів зброю. Господар, що не пожалів і старшини, замкнув одних у в'язниці, других відправив на каторгу та якимось інакше покарав. Від того часу в країні стало гірше, і це триває щороку аж донині.

33. Справедлива кара й гнів божий не бувають одні. Отож, після відступу татар з країни великий мор напав на людей (і тут, у столиці, і по всій країні).

34. Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан із сімдесятьма тисячами татар, скликаних від черкесів, і з усієї Добруджі, вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко, із сорокатисячною польською армією, в якій був і я.

35. Не всі воеводи прибули. Литва не прийшла, бо її також дуже непокоїли задніпровські козаки. У тій битві польський король вийшов переможцем і над татарами, і над козаками, примусивши хана тікати, а гетьмана Хмеля — залишити табір з усім військом. Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотинського каштеляна, господар Василь одягнув його у соболеву шубу,

сподіваючись, що завдяки цій ляській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля.

36. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа з восьми тисяч пішого війська не врятувалися. З кінноти, якої було до дванадцяти тисяч, у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули, бо так домовився тоді Хміль із султанами, щоб у тій битві татари рабів не брали, а всіх порубали, аби в Ляській землі здатних до військової служби людей стало менше. Там загинув гетьман Калиновський і його єдиний син.

37. Того ж року господарю Василю довелося влаштовувати весілля своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля.

38. Велика несхожість була між цими родами та й між вдачами! З одного боку, було вісімнадцятирічне господарювання, за статком і шаную схоже на царювання, а з другого боку — лише два роки, як вибилися із селянства. Дружки співали «Ладо, ладо» по всіх кутках. А наречений лише обличчям на людину схожий, а за вдачею — неначе звір.

39. Через кілька тижнів перебування Тимоша в Яссах разом з його осавулами, полковниками й отаманами тоді, коли небожив господаря Василя, синів гетьманів¹³ Гаврила й Георге, а також дітей боярських Ніколає Бухуша та Іона Прежескула відправили до Чигирина заложниками за Тимоша, вирушив останній з дружиною до Чигирина. А господар Василь відтоді лишився у турків під підозрою через ненависне їм ім'я козаків. Та й запальні сусіди йому теж не довіряли, особливо його старий недруг, господар Матей¹⁴, який, лякаючись союзу господаря Василя з козаками, туркам доносив на нього, а з Ракоці¹⁵ почав змовлятися. Адже господар Василь з ними обома ворогував, і вони боялися цього союзу, особливо після того, як Ракоці прийняв те посольство від господаря Василя, яке очолив логофет Штефан Георге. Ракоці сидів мовчки, бо інакше доведеться відкупатися від татар золотом. Це ж треба було, щоб на чолі посольства була бездітна людина, яка вже тоді замислила захопити господарський престол. Вона багато слів від себе додавала з метою розпалити ворожнечу замість того, щоб влаштувати справи свого господаря. Побувавши послом, логофет домовився про свої плани на господарювання і з Ракоці, і з господарем Матеєм.

40. Подібно до того, як руйнуються великі гори й високі береги, а шум виникає — і тим більший, чим вищі гори й дерева схиляються, так і високі двори, що тривалий час кропітко створюються, з величезним шумовинням валяться, коли починають падати. Отак і дім господаря Василя, заснований багато років тому, почав руйнуватися, а згодом дійшов повного згасання.

41. Логофет Штефан Георге став у господаря Василя великим логофетом після смерті логофета Тодерашка, оскільки господар Василь знав ще його батька логофета Думитрашка, відомого при багатьох господарях боярина (ні в кого іншого не було стільки маєтків, сіл і дворів). Підготувавши справи для захоплення престолу і з Ракоці, і з господарем Матеєм, як вище згадувалося, Штефан Георге домовився і з частиною місцевих бояр, насамперед з родом Чоголя та з сердаром¹⁶ Штефаном, зв'язавши їх клятвою тримати все в таємниці. За їхньою ж порадою він вирішив привести угорські й валаські війська, щоб воювати проти господаря Василя.

42. Дещо з цього докотилося до вух господаря Василя, насамперед від

одного турка з міста Фокшани. Та й валахи йому те ж писали, але господар Василь не йняв цього віри.

43. Розповідають історію про царя Пірра, що, коли він на чолі свого війська у війні проти римлян в Італійській землі переходив з одного крила до іншого, один з його охоронців підійшов до нього і сказав: «Будь уважний. царю, до того римлянина на чорному коні. Серед усіх воїнів він ні на кого не дивиться, лише на тебе. Пасе тебе поглядом і чекає слухної миті, щоб напасти на тебе списом». Тоді відповів йому Пірр: «Будь-кому дуже важко уникнути того, що має статися». Те ж саме можна сказати і про господаря Василя, який стерігся з усіх боків, але не зміг урятуватися від того, що мало з ним бути. Особливо ж важко уникнути небезпеки, що виникає всередині твого дому.

44. І бояри Чоголя, і сердар Штефан, хоч і вступили до тієї змови, але ставилися до неї несерйозно, вважаючи, що нічого з того не вийде. А логофет Штефан Георге, побачивши, яких друзів узяв собі в союз, тепер шодня боявся, щоб не відкрилася їхня змова. Особливо велика небезпека походила від спафарія Чоголі, коли він випивав, бо на кількох обідах, будучи у нетверезому стані, дещо розкрив. Однак ніхто не міг подумати про таке. Отож, логофет Штефан Георге сам дбав про свою справу і призначив день вступу угорських і валаських військ у Молдавію на великдень.

45. Логофет Штефан Георге спочатку відрпавив свою дружину на село, мовляв, у господарських справах. Сам він того дня, коли в церкві співають канон святого Андрія Критського о восьмій годині ночі, а господар Василь готувався йти до храму божого і ніхто з придворних бояр ще не прийшов, зайшов, аби попрощатися з ним, посилаючись при цьому на вигаданий лист (йому з дому повідомили, ніби його дружина лежить при смерті). Коли господар Василь запитав постельників¹⁷, хто там з бояр на дворі, йому відповіли, що то великий логофет, який хоче попрощатися, бо одержав звістку про важку хворобу своєї дружини. І тоді, мовляв, сказав господар Василь: «Який непутній чоловік цей логофет! Знає, що дружина в нього хвороблива, а не тримає її при собі». І дозволив йому зайти попрощатися. Ввійшов логофет, напустивши на себе велику скорботу, і попросив дозволу поїхати додому. Кажуть, ніби мовив господар Василь: «Чини, як хочеш!». Не відає розум людський, до чого він направляє! Одразу без найменшої затримки Георге Штефан, дуже стурбований, вирушив змінними кіньми і того ж дня прибув до свого села під горами Богдани. Вже все угорське військо Яноша Кемені було на гірських стежках, а валаське військо із спафарієм¹⁸ Дійком — на потоці Рибному.

46. Подейкують, ніби в господаря Василя ще в церкві виникла підозра щодо несподіваного від'їзду логофета. Другого дня після цього дійсно почулося голоси угорців і валахів. Бояри Чоголя, почувши це і побачивши, що логофет їх залишив, хоч вони з ним і домовлялися, дуже занепокоїлись. Вже з їхньої поведінки та поглядів можна було, добре придивившись, зрозуміти їхню провину. Міркуючи, як їм втекти й залишити свої сім'ї, які були тут, у Яссах, у повному складі, вони вважали, що дні їхнього життя — лічені, смерть наближається до них, і почали ладнати свої справи. Спафарій Чоголя написав господарю Василю такого листа:

47. «Милостивий господарю! Я, іноземний твій слуга, їв хліб і сіль твоєї вельможності багато років. Уникаючи важкої кари та вдячний за хліб і сіль твоєї світлості, повідомляю, що великий логофет Штефан зрадив тебе, домовившись з Ракоці і валаським господарем. Уже готові війська одного й

другого рушити проти твоєї величності. В істині цієї справи не сумнівайся і повір, що це правда, а не щось інше».

48. Спафарій Чоголя, написавши цього листа, покликав до себе настоятеля монастиря господаря Арона на ім'я Юсаф, який у ті дні був сповідником усіх бояр. На сповіді клятвою зв'язав настоятеля, щоб той його не видав, і велів показати спочатку листа скарбничому Йордаке, а потім — господарю. Чернець дуже здивувався і пішов з листом до скарбничого Йордаке, який, усвідомивши його зміст і знаючи про чутки, що дійшли до нього з інших місць, одразу дуже розхвилювався, хоч був міцним і могутнім чоловіком. Він відмовився взяти листа і сказати настоятелю, щоб той сам передав його господарю. Пішов чернець з тим листом і віддав господарю Василю, який, прочитавши його, відчув гостру небезпеку і настійно вимагав від ченця, аби той сказав, від кого одержав. Спочатку настоятель тримався дуже твердо, навіть на смерть погоджувався, посилаючись на те, що листа йому передано під час сповіді. Тоді зібралися на раду бояри і вказали ченцю на муки господаря Василя і на те, що справа торкається не одного господаря, а й багатьох інших боярських дворів. Тоді настоятель вирішив узяти собі прощу від владики Варлаама, який був митрополитом, і назвав ім'я того, хто вручив йому лист. Господар Василь негайно викликав спафарія Чоголю. Той йому з подробицями розповів усе і підтвердив, що сердар Штефан — теж учасник цієї змови.

49. Скупими словами вичитав догану господар Василь обом боярам Чоголя*, які разом дуже захищалися і казали, що служили йому вірою і не погодилися на змову. Вони просили відпустити хоча б одного з них, щоб привести до двору логофета Штефана Георге. І ніби сказав їм господар Василь: «Даремна ця послуга тепер. Ви б краще мені все сказали, коли логофет був у Яссах». Обоє бояр Чоголя відправив до в'язниці, а за логофетом погнав спочатку Скулі, а потім Якомі, що був старший над дітьми боярськими. Згодом направив він Александру Костіна з листом від себе, в якому запрошував логофета якомога швидше повернутися до двору через складні справи, що надійшли від Порти. Але ще більшою мірою господар Василя хвилював сердар, бо в той час багато війська і всі околиці країни від нього залежали. Тож написав листи й сердару Штефану з проханням терміново прибути до двору.

50. Перед цими подіями трапилося так, що господар Василь звелів сердареві підготувати загони із служок, які завжди були б напоготові, і коли він дасть йому знати, сердар мав вирушати з людьми у степи за Дністер, бо прокладали собі там шлях греки-купці, що ходять до Москви за соболями, через велике мито в Тягині¹⁹ і тим самим зменшили його збір у нашій землі. А господар Василь надумав їх залякати. Тепер він написав сердареві, щоб той якнайшвидше прибув до двору. Аж ось приїхав і сердар. Кажуть, коли він підійшов до міста, його зустрів слуга і розповів про всі чутки у столиці й при дворі, про те, як виїхав великий логофет з Ясс, про тривожні чутки за угорців. Довго думав сердар: чи заходити йому до міста, чи повертати назад? Слуга йому казав: «Повертайся назад, пане, бо тут добра не чекай». Але кожний вчинок має свою плату. Навернулася думка піти до міста. Ввійшовши в столицю, він без затримки попрямував до господарського двору.

51. Господар Василь, почувши, що сердар прибув до двору, спочатку не повірив у це — двічі чи тричі посилав перевірити, чи таки справді той

* Бояр на прізвище Чоголя при дворі Василя Лупу було 2, як про це пише Костін. Але він називає одного з них — того, хто був спафарієм.

з'явився. Коли ж упевнився, що це так і сердар у раді, він вибіг у збройну палату і закликав сердара до себе. Господар Василь сказав йому, що написав листа у тій справі з грецькими купцями, але краще, що сердар прибув сам.

52. Після того він спитав його, що чути про угорців і чи знає він щось про змову логофета Штефана Георге. Сердар найстрашнішими клятвами присягався, що нічого не знає про те. Хіба він може дозволити собі бути вплутаним у справу проти свого господаря? І мовив такі слова: «Чи є хтось, князю, вірніший твоїй світлості і чесніший за мене? Ти мене з онучів витяг, з бідняка зробив багатцем». І сказав йому господар Василь: «Так, це мені відомо». І велів йому піти й переговорити з Чоголею і дізнатися, що говорить спафарій Чоголя.

53. Коли сердар зайшов до скарбниці й побачив тут на варті воїнів, він дуже перелякався, відчуваючи за собою провину, а спафарій Чоголя відразу прямо у вічі почав йому все говорити. Від тих звинувачень сердар захищався, але захист його був слабким, бо він таки був замішаний у змові. Вся таємна справа відкрилася господарю Василю, але він не схотів їх одразу вбити, бо чекав новин з Тротуша, куди поїхав логофет. Тим часом невдовзі прискакав Александру Костін із звісткою про загибель ватажка дітей боярських Якомі від угорської сторожі і про вступ угорського війська до Молдавії. Лише тоді господар Василь побачив усю небезпеку, що йому загрожувала. А він був зовсім не готовий до такого раптового перебігу подій.

54. Ватажок дітей боярських Якомі, прибувши до Романа, поїхав далі не своїми кіньми, хоч у нього своїх було вдосталь і добрих. Він залишив своїх в Романі і взяв інших, як людина, що не знає про небезпеку і чекає лише добра. Александру Костін, радив йому не залишати власних коней, але той не прислухався до доброї поради і вирушив у путь на поганих. У Бакеу несподівано наразився на угорську сторожу, яка погналася за ним, дуже швидко наздогнала й вбила його з пістолів. А Александру Костін і ті, хто був на добрих конях, урятувалися.

55. Вже передові загони угорців підходили до Романа, а з Фокшанів повідомили, що спафарій Дійк з валаським військом перейшов кордон. Тоді й віддали обох бояр Чоголя й сердара Штефана стрільцям-сеїменам*, які й застрелили їх уночі перед житницею, що у внутрішньому дворі. Привели тоді й Могилдю, дядька логофета Штефана Георге, але не вбили, а забрали його в колодках із собою до Хотина.

56. Дуже просили бояри, особливо тодішній великий скарбничий Йордаке, не губити життя Чоголям і сердару Штефану. Але господар Василь, лякаючись наближення угорських військ, знищив їх, щоб вони не зчинили якогось заколоту в дворі. Я тоді постійно був у хаті скарбничого Йордаке, який навіть спати не міг від розладу. Коли опівночі повідомили про загибель бояр Чоголя і сердаря і я його збудив, він одразу запитав: «Загинули бояри?». Коли я відповів, що загинули, він важко зітхнув і сказав: «Ох, що ж то воно зробилося!».

57. Не знав господар Василь, куди йому податися. До турків боявся через різні доноси бояр та непостійну вдачу турків. До козаків теж уникав поїхати, щоб не зіпсувати своє ім'я у турків. А протистояти військам, які йшли до нього, не міг, бо не було в нього полків. Та й усій землі він став осоружний. В Оргеїві всі, хто хоч трохи був при владі, були на боці логофета Штефана. То ж вирішив він із своєю радою податися до Хотинської фор-

* Сеїмени — воїни-найманці. Як правило, це були німці.

теці, направивши водночас до свого свата Хмеля великого постельника²⁰ Стаматія Хадимбула з вістями про всі ці події.

58. Весь скарб господаря Василя був у Нямецькому замку. Отож туди він відправив свого небожа пахарника²¹ Штефаніцу захопити скарб. Чи то не знав логофет Штефан Георге про багатства в Нямецькому замку, чи то вирішив не гнатися за грішми, а домагатися успіху в справах, які він розпочав, але тоді скарб був до нього значно ближчий, ніж до господаря Василя.

59. Угорські війська з Ракоцієвим гетьманом Кемені Яношем та логофетом Штефаном Георге були вже в Романі, коли господар Василь разом з усім домом, двором та придворними боярами вирушив з Ясс на Хотин. Тоді я теж зробив велику послугу скарбничому Іордаке, але багато розписувати не буду: його скарб і все, що він нажив, я перевіз у Кам'янець і віддав другові мого батька, прапорщику Михаю (потім усе повернулося до рук скарбничого Іордаке).

60. Посол господаря Василя великий постельник Хадимбул²², якого, як сказано вище, відправили до гетьмана Хмеля, не повернувся назад. Може, йому перешкодив логофет Штефан, тодішній каштелян Сороки, а, може, через прокляту свою скопецьку вдачу. Коли господар Василь вже прямував на Хотин, він одержав донос про зраду каштеляна Штефана. Тоді з Хотина він знову послав гінців до гетьмана Хмеля, цього разу коміса²³ Григорія, свого небожа пахарника Штефаніцу і житничера Ніколае Бухуша. Щодо сорокського каштеляна, то наказав їм зловити й зв'язати його та відіслати у Хотин. Так вони і зробили. Самі ж перейшли Дністер — до гетьмана Хмеля, а каштеляна Штефана віддали Гінцескам, котрі слухались пахарника Штефаніцу, щоб ті відвезли його до господаря. Але через свою ненажерливість, бажаючи, щоб їм лишилося все, що забрали (і те, що в нього ще лишалось), вони по дорозі вбили його.

61. А то була напрочуд мудра і надзвичайно розумна людина. Рівного йому в нашій землі в ті часи не було. Адже з ним сам господар Василь окремо від бояр радився і розмовляв, було, й протягом багатьох годин. Він мав дуже добру вдачу, але фігуру тіла — горбату і скарлючену. На голові мав гулі. То ж можна було подумати, що зовні він — справжній Езоп.

62. Прибувши до Хотина, господар Василь отаборився над замком. А логофет Штефан Георге, Кемені Янош і спафарій господаря Матея Дійк захопили молдавський престол у Яссах. Позбігалися тоді до Ясс люди з усієї Молдавії. І пішли вони всі разом до Кемені Яноша, горлаючи: «Нехай буде в нас господарем логофет Штефан Георге!». Кемені Янош відповів їм: «Хай буде так, як вони бажають». Подейкують, що валаський спафарій теж сподівався тоді стати господарем.

63. Тоді, за старим звичаєм, пішов логофет Штефан Георге з натовпом до церкви святого Миколи. І правив йому службу вступу на престол хушський єпископ Гедеон, бо митрополит Варлаам виїхав у гори до монастиря Секул. І став господарем Георге Штефан року 7161.

(Далі буде)

¹ Господар Аарон, якого називали Тираном, князував у Молдавії двічі (1591—1592 і 1592—1595). Літопис про події в Молдавії — від її заснування до князювання Аарона — належить перу Грігоре Уреке.

² Ор — під цією назвою у середньовічній Молдавії був відомий Перекоп.

- ³ Господар Василь Лупу правив у Молдавському князівстві в 1634—1653 рр.
- ⁴ Господар Івонія правив у Молдавії у 1572—1574 рр. Розпочав антиоттоманську боротьбу, одержавши допомогу з боку запорозьких козаків, але загинув. Після його смерті татари жорстоко пограбували Молдавію.
- ⁵ Логофет — звання службовця, що працював секретарем члена боярської ради або при дворі.
- ⁶ Стольник — боярин, що піклувався про харчування господаря.
- ⁷ Житничер — молдавський боярин, який відав житницями господаря.
- ⁸ Ворник — великий боярин, що виконував суддівські обов'язки.
- ⁹ Нижня земля — південна частина середньовічної Молдавії (на відміну від північної, що називалась Верхньою або Горішньою).
- ¹⁰ Великий спафарій — молдавський боярин, член господарської думи, який був і чернівецьким старостою.
- ¹¹ Кабаниця — оксамитова мантия з соболем коміром.
- ¹² Великий логофет — звання великого боярина, який виконував обов'язки канцлера.
- ¹³ Гетьман — звання великого боярина, який в Молдавському князівстві очолював військо.
- ¹⁴ Господар Матей Басараб — правитель Валахії в 1632—1654 рр.
- ¹⁵ Георгій Ракоці II — князь Трансільванії у 1648—1660 рр.
- ¹⁶ Сердар — командуючий вершниками східних повітів Оргеїв, Лапушна і Сорока, які захищали кордони Молдавії від кримських і буджацьких татар.
- ¹⁷ Постельник — найпоширеніше почесне боярське звання, що його одержували боярські діти; спершу — служба господаря в його опочивальні.
- ¹⁸ Спафарій — звання придворного боярина, який носив меч господаря.
- ¹⁹ Тягиня — стародавня назва міста Бендери.
- ²⁰ Великий постельник — великий боярин, член ради, який відав зарубіжними зв'язками Молдавського князівства.
- ²¹ Пахарник — боярське звання, яке давалося тим, хто дбав про питво господаря.
- ²² Хадимб — скопець (з молдав.).
- ²³ Коміс — боярське звання, яке мав начальник господарських стаень.